

SAHA (YAKUT) TÜRKÇESİNDEN HAREKETLE TÜRK ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜNE BİR KATKI

Doç. Dr. Fatih KİRİŞÇİOĞLU

Etimoloji (köken bilgisi) , dil bilimi açısından kelimelerin ses , anlam ve yapı unsurlarından yararlanıp asli köklerine doğru inerek , o kelimeleri meydana getiren şekille, o şekillerin belirttiği kavramlar arasındaki ilişkiyi kurmaya çalışan bir bilim dalıdır.Bu ilişkiyi çözmeye işine de etimoloji adı verilmektedir.

Türkçe gibi tarihî derinlikleri olan ve bugün pek çok yazı diline ayrılmış bulunan bir dilde kelimelerin etimolojisini ortaya koymak için yapılan çalışmalarda, genellikle Eski Türkçedeki kelime hazinesinden veya lehçelerdeki ortak kelime hazinesinden faydalanma yoluna gidilmiştir.Çoğu zaman da her iki malzeme birlikte değerlendirilmiştir.Eski Türkçede veya bugünkü lehçelerde kökünü bulmakta zorlandığımız pek çok kelimenin kökünün bazen bir lehçede canlı bir şekilde yaşadığına tanıklık edebiliriz.Saha Türkçesi tarihî malzemeyi koruma özelliği açısından bu konuda bize yardımcı olabilecek lehçelerimizden birisidir.Nitekim, **oyun** kelimesinin kökü olan oy- “hoplamak,zıplamak,sıçramak, atlamak” fiili canlı bir şekilde Saha Türkçesinde yaşamaktadır. (TDES , 311)

Bugün sizlerle kökenini paylaşmak istediğim kelime ise, TT.’nde “ Taşımak, ulaştırmak veya koymak ; bir kimseyi bir yere kadar yanında yürütmek;bir şeyi yakından uzağa götürmek ;yerinden ayırıp uzağa atmak veya yok etmek; öldürmek; dayanmak; katlanmak, tahammül etmek ; birinin yanında yürüyüp ona bir yere kadar arkadaşlık etmek; bir sonuca vardırarak; *Mecazi* Kaybolmasına, yok olmasına yol açmak; *Argo* Tümüyle sahip olmak. Çalmak.” (GTS. TS) anlamlarıyla canlı ve işlek olarak yaşayan **götür-** fiilidir.Bu fiil bugünkü Türk yazı dillerinde **götür-, göter-, köter-, ködür-, ködir-, kötür-, kötör-, küter-, ketür-** şekillerinde Türkiye Türkçesiyle aynı ve yakın anlamlarıyla canlı ve işlek olarak yaşamaktadır.

TT.	götür-	KazT.	köter-
TrT.	göter-	BaşkT.	küter-
AzT.	götür-	KkpT.	köter-
ÖzT.	köter-	NogT.	köter-
UyT.	köter-	KBalT.	ketür-
TatT.	küter-	KumT.	göter-
KrgT.	kötör-	KaryT.	köter-, kötür-
TuvT.	ködür-	HakT.	ködir-
AltT.	ködür-		

Tarihî kaynaklara baktığımızda, fiil Orhun Âbidelerinde kötür- şeklinde ve “kaldırmak,yükseltmek “ manalarında kullanılmaktadır.(OY 150)

Eski Uygur Türkçesinde fiil “götürmek, yüklemek, kaldırmak” anlamlarında kötür- şeklindedir (EUT.118).Bu fiille alakalı olduğunu düşündüğümüz köti- “ yükselmek,çıkılmak,kalkmak,binmek” , kötrül- “ götürülmek, kaldırılmak, yükseltilmek” , kötki “ dağlık arazi, yayla” , körtük “kar yığını, kar sahası” kelimeleri de mevcuttur.

Divan ü Lugati’t-Türk’de fiil kötür- şeklinde görülmektedir(DLT 368).Divan’da aynı kökten geldiğini düşündüğümüz kötki “ tepe,dağlık yer ; toprak yığını , tepecik”, kötrüm

“üzerinde oturlan kerevet,dükkan, seki”, kötü (CTD, 111 ? kötü) “çatı,dam”, kötürgü “götürge, kendisiyle bir şey taşınılıp götürülen nesne” kelimeleri de vardır.Dankoff, kötrüg, kötrüm, kötürse-, kötrüş- ve kötürgü kelimelerini aynı kökten geldiklerini düşünerek kötür-fiilinin altına almıştır(CTD 111-112).

Kutadgu Bilig’de kelime “ götürmek, kaldırmak,yükseltmek,yok etmek” karşılıklarında ve kötür- şeklinde kullanılmıştır(KB 286).Eserde, aynı kökten geldiğini düşündüğümüz kötril- “yok edilmek”, kötki “tepe, tepecik”, ködrüm “yüksek,seçkin”, ködüg “iş, güç”, kölük “yük hayvanı” kelimeleri de kullanılmıştır.

Bu kaynakların dışında tarihî lehçelerde de fiil köter-, kötür-,köteril-, köterül-, kötert-, kötrül-, kötürt-, kötürül-, götür-, götürül-, götürt- şekillerinde kullanılmıştır(HrT 101; KpT 160; ETT 293).

Tarihî lehçelerde ve bugünkü Türk yazı dillerinin çoğunda benzer anlam ve şekille görülen bu fiil yerine Saha Türkçesi’nde , götürmek, taşımak anlamlarıyla ilt- , ilce bar-, ilcen bier- (TSS 100); ÇuvT.’nde ise, ilse kay- (ÇRS 111) fiilleri görülmektedir.Bu iki lehçedeki kelime köklerinin ilt- (* il-) fiiline gittiği bellidir.Bu lehçelerdeki farklı durum, bizi kelimenin kökenini Saha Türkçesinde aramaya götürmüş, bunun sonucunda da karşımıza köt-fiili çıkmıştır.Saha Türkçesinin kelime hazinesine baktığımızda,

köt- (krş. Bur. hithu)

Uç-, havalan-, havaya uçup yüksel-, muayyen bir cihete uç-, sıçra-, atla-

Üühee köppüt “O yukarı doğru yükseldi.”

Xallaañña köttö “O göğe yükseldi.” (Yâni öldü)

Kün annıgar (yahut **siriger**) **köstübüt kölöhüne suox köppüt** (at.s.)
“Güneşin altında (dünyaya) gelen masum olarak uçup gitmiyor (yani, insan bir şeyle lekelenmeden ölmüyor.)

Kınata suox kötör (bilm.) Kanadı yok uçuyor (rüzgâr)

Kötön tağıs- bir şeyin arasından uçup çıkmak, bir şeyin üzerinden atlayarak çıkmak

Kötön tiyen kel- uçup gelmek

Kötön tüs- Uçup girmek

Örö köt- Yerinden yukarıya doğru sıçramak, zıplamak

kötçöx (köt+çöx) = körçöx, könçöx

Henüz uçmaya başlamış genç sonbahar ördeği

kötöğöççü (kötöx+eeççi) Nom. Ag

1) kaldıran (erkek veya kadın)

kötöğöççü caxtar / iye yeni doğuran kadını kendi dizleri üzerine kaldırıp oturtan ebe, nine

2) çabuk doğurmak için kiriş üzerinden gebe kadını elinden tutarak çeken kimse. (YDS ,546)

kötögülün- (kötöx-lün-)

Kaldırıl-, kaldırılmış ol; taşın-, ayağa kalk-, yüksel-, kabar- (hamur hak); yerinden kalk-, ayrıl- (sahilden)

Kürçük xaarım kötöğüllübüt “Küme hâlinde yığılmış kar kaldırılmıştır.”

Sühü atıta kötögülünne “Hayvan fiyatları fırladı, yükseldi.”

kötögülünner- (kötögülün-ter-)

Kaldırt-, yükselt-; bir şeyi kullanmağa icbar et-

kötöğün- (kötöx+n)

Bir şeyi kendisi için kaldırmak

Xarabıtın kötöğünüöx: yüklüyoruz.

kötögüs- Birbirini kaldırmak

kötögüü: Kaldırma

kötöx Bir adamın kaldırabileceği her şey, bağ, tutam, demet, bir kucak şey, yük

kötöx mas “bir kucak odun”

kötöx ot “bir demet ot”

kötöx- (krş. Türk. köter-, kötör-, kötür-)

1) kaldır-, yukarıya kaldır-; azıcık yerinden kaldır-, yükselt-, duçar ol-, giriftar ol-

kötöğüy! “kaldırsan!”

oğö kurdük kötögön sılcır kinileri “Küçük çocuk gibi onları ellerinde taşıyor”

örö kötöx- “bir şeyi (Acc) yukarı kaldır-

üühe kötöx- yukarı kaldırmak, kaldırıp beline sıkıştır-

Bir şeyi veya birisini araba ile götür-, taşı-

İndünü kötöx- Yükü götür-

2) ebelik et-, çocuk al-

kötöxtör- (kötöx-ter-) kaldırt-

kötöl (krş. Çağ. “kötöl, kütül” dizgin dibinden tutup götürülen at)

1) kısmen yan yana, kısmen ardı sıra olarak birbirine bağlanmış ve sırtında yük taşıyan birkaç at, mekkâre

2) at yükü, denkler, hura

kötöllö-

1) birkaç yük atının dizginlerini müştereken bağlamak

2) yüklemek (hayvana)

kötör (Plur. Kötördör) (köt- ör Nom. Praes)

kuş: umumiyetle kuşlar (**kötör kıl**)

mas kötörö “orman kuşu”

toyon kötör “ak kuyruklu deniz kartalı” birulya

sar kötör “ala doğan” **Buteo**

kötör- sürer “uçan ve koşan mahluklar”

kötördö- kuş avına çıkmak

kötördüü kuş gibi

kötööççü uçan

kötügen (köt-gen) kayan (hızah hah-)

kötük at hak. (köt-üh) çitler üzerinden atlayan, sıçrayan

kötükelee- (köt-ükelee-) = kötöökhelee- ; sıçra-, atla-
= kötöokelee- üzerinden atla-, koş- (YDS , 547)

kötüölee- (köt-üölee-)

kurbağa hak. : sıçra-; kurbağa

kötüt-

Birisini (Acc-) uçma haline getirmek; uçurtmak; korkutmak (huşa) havalandırmak, kaldırmak (av hayvanını); götürmek (rüzgâr hak.) savurmak (harman)

Atın kötütte “O atını uçar gibi koşturdu.”

kötüt-ter- (ettirgenlik şekli)

köt-üü: uçma, sekme, sıçrama; uçuş, sıçrayış, atlayış (YDS , 548)

Anlamlarıyla köt- fiili işlek bir şekilde kullanılmaktadır.Saha Türkçesinde köt- fiilinin köküyle yakın anlam ilişkisi olduğunu düşündüğümüz

köbüges (köp+üges)

tüy, kuş tüyü (YDS , 531)

köp (v-) (krş. Türk. köp-: şiş-, kabar-)
yukarıya kalkmak, zuhur etmek, türemek; (suyun) yüzünde yüzmek, su yüzüne çıkmak; kabarmak, şişmek

örö köp- : yukarıya çıkmak (YDS , 540)

köppöñnöö- (höppöy- “şiş-, kabar- +ñnee-)
yüksel-, yukarı doğru kalk- (YDS , 541)

kös (krş. göç Tr.)

1. bir günlük yol, göç, hicret
2. Saha mili (10-12 km)
3. göçebe, göçen, göç yükü, kervan

kös kibi : göçebe

kös- (krş. Tr. göç-, köç-)

göç-, ikamet değiştir-, bir yerden bir yere naklet-, git-, taşın-, hicret et-
caxtarın ilan köstö “Kadını beraberinde alarak gitti.”

kös- köppönüy = kös saxsımy “diğer bir yere git- / göç- / geç- (YDS , 545)

köhör- (kös-ör-)

kihitin – süöhütün üren köhörün iher

“Davarı ve insanları beraberinde götürerek gidiyor.”

köhörülün- (pasif-meçhul)

köhörüü (YDS , 546)

köhüü < kös-üü (YDS , 546)

kelimeleri de işlek olarak kullanılmaktadır.Bu kelimelerin aslî şekilleri olan köç, köç-, köp- kelimeleri de tarihî Türk şivelerinde kullanılmıştır ve bugünkü yazı dillerinde de canlı olarak yaşamaktadır.

Etimoloji sözlüklerine ve Eski Türkçe üzerine yapılan çalışmalara baktığımızda,

Gabain, Eski Türkçe Gramerinde kötü- “binmek,çıkmaq”, kötür-/ködür- “yükseltmek, tahammül etmek, taşımak” , kötrül-/ködrül- “yükseltmek,yüceltmek”, kötürü “yukarıya” kelimelerini vermiş fakat, bu kelimelerin hiçbirini köt- gibi bir köke götürmemiştir (ETG 53,57,282).

Clauson, fiili kötür- (kötör-) şeklinde vererek, bazı lehçelerde fiilin köter- şeklinde de görüldüğünü , fiilin anlamında bir ettirgenlik yapısı sezilmekle birlikte bugüne kadar tatmin edici bir etimoloji denemesinin yapılmadığını ve fiilin aslî şeklinin muhtemelen kötör- olduğunu belirtmiş ; tarihî malzemeyi ve yazı dillerindeki şekilleri örnekleriyle vererek maddeyi tamamlamıştır (EDpT 706). Clauson, köç ve köç- kelimeleri üzerinde de bir etimoloji denemesi yapmamıştır (EDpT 693).

Tarihî malzemenin kullandığı diğer bir çalışma Drevne Tyurskiy Slovar’dır.Bu eserde yukarıda belirttiğimiz OA, KB.ve DLT.’teki kelimeler mana ve örnek cümleleriyle verilmiş ve kötür- “kaldırmak,yükseltmek,yok etmek” fiilinin kökünün kötü- “yükselmek” fiilinden geldiği ve –r- ekinin de ettirgenlik olduğu belirtilmiştir (DTS 319-320).Bu eserde de köç ve köç- kelimeleri üzerinde bir görüş belirtilmemiştir (DTS 311).

Rasenen’in Etimoloji Sözlüğünde kelime köter- ve kötür- şekillerinde verilmiş,tarihî lehçelerdeki şekiller belirtildikten sonra AzT. Ağızlarındaki göt- “al-, kaldır-, çıkar-, aşağı al-“ ve SahT.’ndeki köt- “fırlayıp uçmak, yukarı doğru çıkmak, uçmak” fiilleriyle irtibat kurulmuştur.Fakat, Rasenen fiili açıkça bir köt- yapısına götürmemiş, Poppe’nin tanıklığıyla Moğolcada bir *köte-, köter- fiiline giderek (Poppe 19) kötel “alçak bir tepe, tümsek “ örneğini vermiştir.Ayrıca Evenki lehçelerinden Lamuçadaki kuter- “bir tepelyi aşmak/çıkmaq” fiilini de burayla irtibatlandırmıştır.Muhtemelen bu iki şekil Rasenen’i açıkça bir Türkçe köt- köküne gitmekten alıkoymuştur.(VEWT 294).Rasenen köç ve köç- kelimeleri için de bir etimoloji yapmamıştır.

Sevortyan, etimoloji sözlüğünde kelimeyi göter- ve götür- başlıkları altında incelemiş,götür- başlığı altında tarihî malzemeyi ve yazı dillerindeki şekilleri verdikten sonra kelimelerin karşılıklarını kullanıldığı lehçelerle birlikte belirtmiştir.Sevortyan' a göre götür-fiilin kaynağı kötü- " yükselmek, çıkmak" veya köt- "ayrılmak " (kötü "dağlık yer, dağ geçiti") unsurlarından biri olabilir.Sevortyan, Rasenen'in belirttiği köt- ("uçmak, bir yere gitmek" < Sah. köt-) fiiline de Bang ve Gabain'in tanıklıklarıyla gerçekte isim kökenli omomorf bir kelime olduğu için karşı çıkmış ve köter- fiilin de *kö gibi bir kökten çıktığını (* kö-t-i- , *kö-ter-) ; Ramsted ve Poppe'nin görüşlerinin daha kabul edilebilir nitelikte olduğunu belirtmiştir (ESTY , 86-91).

Gerçekten de Eski Uygur Türkçesi'nde İyi ve Kötü Prens öyküsünde bir köt ismi geçmektedir.Hamilton, köt ismini " yüksek, yukarı, yükseklik, seçkin ; kişi adı" olarak mânâlandırmış, kö- fiilini de "yukarıda olmak (eskiden ünlü uzundu) " şeklinde belirtmiştir (İKPÖ, 195,197).

Marcel Erdal, Eski Türkçede Kelime Yapımı adlı çalışmasında eklerle ilgili örnekler verirken kötür- fiilini farklı 12 yerde kullanmış, 5 yerde fiilin kökünün köt- kökünden geldiğini (OTWT 171,296,311,316-7, 319-20, 322, 333, 354, 540, 666, 718,778-9) ve bugün bu kökün Saha Türkçesinde köt- , Azerbaycan Türkçesinde göt- şeklinde işlek olarak kullanıldığını belirtmiştir. Erdal, kötü, kötü ve kötüt- kelimelerini de köt- fiiline bağlamıştır (OTWT 718).Erdal'ın Azerbaycan konuşma dilinden ve Derleme Sözlüğü (Samsun ve Kars ağızları)'nden aldığı göt- "yukarı kaldırmak" ve Ankara ağızında kullanılan götük- "vermek" fiillerini Saha Türkçesindeki kötöx- fiiliyle ilişkilendirmesi ve buna rağmen eserin sonundaki indekste köt- fiilini *'lı vermesi Erdal'ın konu üzerinde tereddütlü olduğunun göstergesidir.

Hasan Eren, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü'nde götür- fiiline yer vermemiştir. Göç-fiilini ise göçebe kelimesi içinde değerlendirmiştir (TDES, 158).

Moğolcada da bir köö- fiili vardır.Bu fiil Eski Moğolcada köge- şeklindedir ve " şişmek, gerilmek, kabarmak ; köpürmek ; ardına düşmek, iz sürmek, kovalamak ; çıkarmak, dışarıda bırakmak ; yakmak" anlamlarına gelir (MTS, 760). Bu fiil çağdaş Moğolca'da höö- şeklindedir ve aynı anlamlara gelir (MMED, 672). Çok yaygın bir kelime olmaması sebebiyle Ş.Luvsanvan'ın Orçin Tsagiyn Mongol Helniy Bütets (Çağdaş Moğolcanın Yapısı) adlı eserinde bu köke yer verilmemiştir. Ayrıca bu kelimedenden türediğini düşünebileceğimiz höör-fiili de Moğolcada mevcuttur ve " uçmak, yükselmek" anlamlarına gelir (MMED, 672). Moğolcada da bir -r- fiilden fiil yapma eki mevcuttur.

Bütün bu delillerin ışığında biz Ana Altaycada bir *köö- veya *höö- fiilin mevcut olduğunu, köt- ve köç- fiillerinin bu yapılardan geldiğini, hatta , " çıkmak, kabarmak, yükselmek, artmak, dışarı çıkmak, taşmak" mânâlarına gelen köp- (< *kö-p-) fiilin de buna bağlanabileceğini düşünmekteyiz.

KISALTMALAR VE BİBLİYOGRAFYA

ATS	Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, II c.İstanbul 1994
CTD	Robert Dankoff, James Kelly, Compendium of the Turkic Dialects (Diwân Lugât at Turk), p.III, Harvard 1985
ÇRS	M.İ.Skrovtsov,
DLT	Ahmed Caferoğlu, Divanü Lûgat-it Türk Dizini, c.II, Ankara 1943
DS	Derleme Sözlüğü (Türkiye Halk Ağzından) VI, TDK, Ankara 1972

DTS	V.M.Nadayaev, vd., Drevne Tyurskiy Slovar, Leningrad 1969
EDpT	
ESTY	E.V.Sevortyan, Etymologiçeskiy Slovar' Tyurksix Yazıkov I, Moskva 1974
ETG	A.von Gabain (çev: Mehmet Akalın), Eski Türkçenin Grameri, Ankara 1988
ETT	F.Kadri Timurtaş, Eski Türkiye Türkçesi, İstanbul 1977
EUT.	A. Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul 1968.
GTS	
HrT	Recep Toparlı , Harezmi Türkçesi , Tokat 1988
İKPO	J.Russell Hamilton (çev: Vedat Köken) İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Ankara 1998
KB	Reşit Rahmeti Arat, vd. Kutadgu Bilig III-İndeks, İstanbul 1979
KpT	Recep Toparlı, vd. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ankara 2003
MMED	G.Hangin, Mongolian-English Dictionary, Indiana 1986
MTS	Günay Karaağaç, Moğolca- Türkçe Sözlük, Ankara 2003
OTMHB	S.Luvsanvandan, Orçin Tsagiyn Mongol Helniy Bütets, Ulaanbaatar 1999
OTWT	Marcel Erdal, Old Turkic Word Formation, Wiesbaden 1991
OY	Talat Tekin, Orhon Yazıtları, Ankara 1998
TDES	Hasan Eren, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara 1999
TS	Türkçe Sözlük, TDK, Ankara 1988
TSS	Yuriy Vasilyev, Türkçe- Sahaca(Yakutça) Sözlük, Ankara 1995
TT	Tarama Sözlüğü (XIII.Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla) IV , TDK , Ankara 1969
VEWT	Martti Räsänen, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen, Helsinki 1969-1971
YDS	